

ШААРЛАР ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯНЫН ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

ГОРОДА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

CITIES AS THE SUBJECT OF ECONOMICAL AND SOCIAL GEOGRAPHY RESEARCH

Аннотация: Бул илимий макалада шаарлар экономикалык жана социалдык географиянын изилдөө объектиси катары каралат. Алардын калыптануусунда жана өнүгүүсүндө табигый шарттардын, калктын санынын жана чарбанын өзгөчөлүк таасирлери белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: шаарлар, потенциал, урбанизация, табигый шарттар, калк, чарба.

Аннотация: В данной научной статье города рассматриваются как объект изучения экономической и социальной географии. Отмечается влияние природных условий, численности населения и особенностей хозяйства на их формирование и развитие.

Ключевые слова: города, потенциал, урбанизация, природные условия, население, хозяйство.

Abstract: In this scientific article, cities are considered as an object of study of economic and social geography. Effects of natural conditions, population size and characteristics of the economy on their formation and development were noted.

Key words: cities, potential, urbanization, natural conditions, population, economy.

Шаарлар – ар бир мамлекеттин жана ага тиешелүү аймактардын географиялык, экономикалык, социалдык жана айрыкча демографиялык жактан өзгөчөлөнгөн территориялык бирдиги, же административдик-саясий, экономикалык, социалдык, анын ичинде маданий потенциалынын кандайдыр бир бөлүгү топтолгон территориялык ареалы. Белгилүү советтик эконом-географ Н.Н.Баранский советтик доордо биринчилерден болуп шаарларга түзүмдүк жактан кеңири экономикалык-географиялык мүнөздөмө берүү менен бекеринен аларды «чарбалык, саясий-административдик жана маданий сыяктуу бардык мамилелерди (катнаштарды) уюштуруучу өлкөнүн командалык курамы» деп атаган эмес [1]. Мына ушуга байланыштуу шаарлар азыркы дүйнөнүн ар кандай деңгээлде жана мүнөздө урбанизацияланган аймактары, табигый-географиялык, социалдык-экономикалык, саясий-укруктук жана техникалык-технологиялык процесстердин жана көйгөйлөрдүн чырмалышкан ареалдары катары бир эле география илиминин эмес, тарых, экономика, социология, саясат таануу, юриспруденция, архитектура, экология ж.б. илимдердин маанилүү изилдөө объектиси болуп калды.

Шаарларды экономикалык-географиялык көз карашта илимий-теориялык жактан кароонун фундаменталдык негиздери советтик илимде кандайдыр бир деңгээлде каралган десек болот. Ага Н.Н.Баранский, Г.М.Лаппо, Е.Н.Перцик, Ю.Г.Саушкин сыяктуу окумуштуу-географтардын тиешелүү эмгектерин кошууга болот.

Алсак, шаарларды окуп-үйрөнүүнүн концептуалдык негиздери, тактап айтканда, эң негизгиси шаарлардын экономикалык-географиялык абалынын теориясы Н.Н.Баранский тарабынан жетишерлик иштелип чыкканы талашсыз. Башкача айтканда, ал өз убагында минтип жазган: «Географиянын изилдөө объектиси болуп бүтүн өлкөлөр, райондор гана эмес, өзүнчө шаарлар да эсептелет... Эконом-географ шаарды изилдөө мезгилинде анда биринчи төмөнкүдөй суроо жаралат: эмне үчүн шаар башка жерде эмес, так ушул жерде пайда болду жана өнүктү? Мындай суроо коюлуп жатканда бул шаардын жайгашуу абалында эмне өзгөчөлүк бар экенин кароо зарыл» [2,3]. Анын ою боюнча, шаарлар – бул

активдүү, чыгармачыл, уюштуруучу элемент. Ал эми темир, авто жана унаа, дарыя жолдор – бул шаардан шаарга жана башка, салыштырмалуу пассивдүү территорияларга тартылуучу манжалар. Мына ушуга байланыштуу шаарлар табигый түрдө экономикалык райондордун борбору болуп калат жана бул экономикалык-географиялык көз караштан алганда абдан маанилүү. Ошондой эле шаарлар өздөрүндөгү уюштуруучулук функцияларынын абдан маанилүүлүгү жана алардын байланыштарынын эң эле ар тараптуулугу жана бутактануусу менен алар өздөрүнүн таасир берүүчү территорияларынын борбордук пункту болуп чыгат [4].

Жаңы көз караштарды да мисал катары келтирсек, А.К.Манджиевдин ою боюнча, шаар калкынын эмгектенүү жааты боюнча басымдуу бөлүгүнүн айыл чарбасы менен байланышпаган жана функциясы өнөр жайлык өнүгүү же жакын жайгашкан райондорду (анын ичинде айыл чарбасы багыты боюнча) тейлөө милдеттери, транспорттук байланыштардын өнүгүүсү менен аныкталган өз алдынча чарбачылык чөйрөсүнө ээ болгон калктуу пункт болуп саналат [5,6]. Жаңы шаарларды түзүү жана аларды мыйзамдык актылар менен тастыктоодо бул белгилер башкы аныктоочу критерийлер болгон деген автордун пикирине кошулабыз.

Ошентип, азыркы илимий жыйынтыктар боюнча, шаарлар эмгекти бөлүштүрүү системасына катышкан функциялардын татаал топтом орду катары кароого болот.

Ал эми Ю.Г.Саушкин экономикалык географиянын теориялык жана практикалык жактарын кароо боюнча эмгегинде илимдин бул тармагында калктын географиясын изилдөөгө көңүл буруунун күчөшү чоң практикалык мааниге ээ экендигин баса белгилейт. Мында илимдин практикалык милдети өнөр жай жана айыл чарбасынын жаңы жайгашуусу, транспорттун өнүгүүсү, илимий-техникалык прогресстин бардык процесстери менен байланышкан территориялык өндүрүштүк системалар менен калктын жайгашуу системаларынын ортосунда ажырым кетирүүгө жол бербөөдө, калктын жайгашуусундагы өзгөрүүлөрдү алдын ала көрө билүүдө жатат. Калктын жайгашуусу өлкө, анын райондору, өнөр жай түйүндөрү жана башка территориялык өндүрүштүк системалары үчүн, деги эле ири чарбаларына чейин эң бир «экономдуу» болушу зарыл. Калктын жайгашуусунун экономдуулугу өлкөдө жогорку эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана анын ичинде калктын жылып жүрүүгө болгон убакытын үнөмдөөнү камсыз кылат [7].

Мына ушундан улам, аталган окумуштуунун оюна ылайык, дээрлик бардык өлкөлөрдө экономикалык география шаар куруу практикасында байкаларлык ролду ойной баштады. Мунун себептери ар бир шаар жаратылыш, калк жана чарбанын бири-бирине өз ара өткөн пландоонун айкалыштарына, кандайдыр бир территориялык структурага жана өзүнө тиешелүү экономикалык-географиялык абалга ээ экендигинде жатат [8].

Мына ушундан улам шаар географиялык изилденүүчү объект катары «жаратылыш, калк жана чарба» үчилтиги менен тыгыз байланышкан деп баса белгилейбиз. Башкача айтканда, анын экономикалык жана социалдык-географиялык мүнөздөмөсү жана ага тиешелүү башка «шаардык» белгилер аталган үч элемент менен түздөн-түз аныкталып турат. Шаар макамын алуу эрежеси да алардын өзгөчөлүктөрүнө, өнүгүү жана жайгашуу деңгээлдерине жараша болот.

Демек, шаар – бул чектүү (тар) территорияда жаратылыш, калк жана чарбанын өз ара катнашынын (байланышынын) жогорку деңгээли, тыгыз топтолуунун түйүнү.

Ушундан улам шаарлардын пайда болуу жана жайгашуу абалындагы 3 элементтин маанисин чечмелеп көрөбүз.

Мында, албетте, *табигый шарттарын* иликтөө, алардын өзгөчөлүктөрүн аныктоо биринчи маселе болуп саналат.

Н.Н.Баранский шаарларды изилдөөдө алардын жайгашуусунун табигый-географиялык өзгөчөлүктөрүн кароого бекеринен маани берген эмес. Тактап айтканда, ал шаардын өнүгүүсүндө «кууш» абалын түзгөн айрым жаратылыш шарттарына өзгөчө көңүл бурууну тастыктаган, мисалы, кескин тоолуу рельеф, жер титирөөлөр, дарыяны кечип өтүүдөгү кыйынчылыктар, суу басуу, саздак абал, ичүүчү суунун жетишсиздиги, курулуш

материалдарынын таңкыстыгы ж.б.у.с. Мындай учурларда тиешелүү өзгөчөлүктөрдү аныктап, алардын себептерин түшүндүрүү зарыл, ошондой эле мындай «кууш» абалды жоюу максатында бар болгон мүмкүнчүлүктөрдү көрсөтүү талапка ылайык деп эсептеген.

Табигый-географиялык жактан алганда шаарлар менен айылдардын пайда болуусунда айырма жок. Анткени, ар бир калктуу пункт адамдын жашоосуна жана анын чарбалык ишмердүүлүгүнө ыңгайлуу жерлерде (дарыянын бою, деңиздин жээги, тоонун этеги, токойго жакын чөлкөмдөр, түздүк жерлер ж.б.) пайда болот эмеспи. Бирок мында ар бир шаардын жаралуусу айылдан башталганын эске алуубуз зарыл. Ошондой эле айылдык калктуу пункттун шаарга айланышына көпчүлүк учурда жаратылыш шарттары чечүүчү ролду ойноп келгендигинде талаш жок. Мисалы, Россиянын ири дарыяларынын бири – Волга дарыясынын боюнда тарыхый жактан өлкө үчүн саясий-стратегиялык жана экономикалык жактан маанилүү төмөнкү ири шаарлар пайда болгон (түндүктөн түштүктү карай): Тверь, Ярославль, Кострома, Нижний Новгород, Чебоксары, Казань, Ульяновск, Самара, Саратов, Волгоград, Астрахань.

Калк, тактап айтканда, анын саны – көп өлкөлөрдө кабыл алынган шаар макамын аныктоочу негизги көрсөткүч. Мында бир эле калктын санын эске алуу туура эмес, калктын кесиптик алектенүүсүнүн өзгөчөлүгү да чечүүчү ролду ойнойт. Тактап айтсак, Н.Н.Баранский белгилегендей, «шаарлар түздөн-түз айыл чарбасы менен байланышпаган калктын топтолуусунун борборлору болуп эсептелет» [9].

Чарба – шаардын макамын жана чарбалык функциясынын тибин аныктоочу негизги факторлордун бири. Мындан улам Ф.Энгельс өз убагында «шаарлардагы концентрация капиталисттик өндүрүштүн негизги шарты болуп саналат» деп жазып кеткен [9].

Баарыбызга маалым болгондой, шаардык чарба структурасында өнөр жай үстөмдүк кылып турушу жана калктын басымдуу бөлүгү түздөн-түз ушул тармакта эмгектениши зарыл. Демек, өнөр жайды шаар түзүүчү фактор катары кароого болот.

Бирок азыркы доордун өнүгүүсү, дүйнө калкынын санынын кескин көбөйүүсү, анын ичинде дүйнөлүк урбанизациянын тездик темп менен өсүүсү, ага байланыштуу жаралып жаткан социалдык-экономикалык жана экологиялык маселелер шаарларды илимий-теориялык окуп-үйрөнүүнүн максаттарын жана усулдарын түп-тамырынан өзгөртүүгө алып келди. Мына ушуга эле байланыштуу Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк жана аймактык демографиялык процесстерге шайкеш өсүп-өнүгүүсү, пландуу экономикадан рыноктук экономикага өтүү менен байланышкан андагы чарбалык жана социалдык мамилелердин өзгөрүүсү өлкөдөгү урбанизация жана анын алкагында шаарлардын сандык өсүүсүн жана территориялык кеңейүүсүн жаңыча көз карашта кароону жана изилдөөнү талап кылып жатат. Бул багытта Ош мамлекеттик университетинин экономикалык, социалдык жана саясий география кафедрасында да алгылыктуу иштер башталып жатканын белгилеп кетүү максатка ылайык.

Адабияттар:

1. Баранский Н.Н. (1956). Экономическая география. Экономическая картография. – Москва: Географиз, - б. 168
2. Саушкин Ю.Г. (1973). Экономическая география: история, теория, методы, практика. – Москва: Мысль, – б. 488
3. Robin, E., Brill, F. The global politics of an urban age: creating 'cities for all' in the age of financialisation, Palgrave Communications, 3, 4, 2055-1045, <https://doi.org/10.1057/s41599-017-0056-6>
4. Fang, C., Yu, D., (2017). Urban agglomeration: An evolving concept of an emerging phenomenon, Landscape and Urban Planning, Volume 162, Pages 126-136, <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2017.02.014>
5. Манджиев А.К. (2004). Стратегия социально-экономического развития малых городов Российской Федерации как составляющая региональной экономики (на примере республики Калмыкия). Дисс. канд. экон. наук. –Москва, 12-б.

6. Biondi, Y. & Righi, S. (2019). Inequality, mobility and the financial accumulation process: a computational economic analysis. J Econ Interact Coord 14: 93.
<https://doi.org/10.1007/s11403-019-00236-7>
7. Norton, B.A., Evans, K.L. & Warren, P.H. (1931). Urban Biodiversity and Landscape Ecology: Patterns, Processes and Planning. Curr Landscape Ecol Rep (2016) 1: 178.
<https://doi.org/10.1007/s40823-016-0018-5>
8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Том XIV., –б. 301.